

39. Codex Cumanicus'ta geçen "tint-" fiili ve ondan türeyen "tintövcü" ismi üzerine

Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU¹

APA: Kuşoğlu, M. O. (2022). Codex Cumanicus'ta geçen "tint-" fiili ve ondan türeyen "tintövcü" ismi üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 652-667. DOI: 10.29000/rumelide.1222094.

Öz

Kıpçak Türklerinin nüfus itibarıyla önemli bir bölümü Müslümanlığı kabul etmiş, Altın Orda ve bilhassa Mamluk Devletleri bünyesinde yaşamlarını sürdürerek günümüze çok sayıda Arap harfli yazma eser bırakmışlardır. Hıristiyanlığın Gregoryen mezhebini kabul eden bir grubun ise Ukrayna ve Polonya'da kendi kiliselerini kurup Kıpçak Türkçesi dinî metinlerini Ermeni harfleri ile yazıya aktardıklarını bilmekteyiz. Bu Hıristiyan kitleye ilave olarak geleneksel inançlarını sürdüren bir diğer Kıpçak kitlesinin yine Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa ve Balkanların tarihinde, ayrıca kültürel dokusunda 11. yüzyıldan itibaren derin etkiler bıraktığını gözlemlemek mümkündür. Ancak bu kitle, diğer iki grubun aksine Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra zaman içerisinde millî kimliklerini kaybederek bölgedeki komşu kavimlerin içerisinde asimile olmuşlardır. Onların konuştukları dil verileriyle ilgili, günümüze birtakım kişi ve yer adı, ayrıca İtalyan ve Alman yazarlar tarafından kaleme alınan Codex Cumanicus adlı eser kalabilmiştir. Misyonerlik ve ticaret amacıyla yazıldığı düşünülen bu yazma eser, aynı zamanda tarihteki Latin harfli ilk Türkçe metin olma özelliğine sahiptir. Bölgedeki Kuman Türklerinin diline ait çok sayıda fiil, bilmece ve gramer kuralını ihtiva eden, aynı zamanda Hıristiyanlığa ait ilahilerin Kumanca tercümesini paylaşan bu eserde geçen birçok kelime, yazarlarının Türkçeyi sonradan öğrenmeleri nedeniyle yazım yanlışları içermektedir. Metnimizin Almanca codex olarak da bilinen ikinci bölümünde yer alan "tint-" fiili ve ondan türeyen "tintövcü" ismi, bu eserde yalnızca birer defa yer almıştır. "araştırmak, incelemek" manasına gelen "tint-" fiiline, sadece Codex Cumanicus'ta tesadüf edilmesi, ancak diğer tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinin hiçbirinde rastlanmaması oldukça ilginçtir. Ancak daha ilginç olan durum, bu fiilin modern Kıpçak Türk lehçelerinin tamamında var olmasıdır.

Anahtar kelimeler: Codex Cumanicus, Kuman Türkleri, tint-, tintövcü

On the verb "tint-" in Codex Cumanicus and the derived name "tintövcü"

Abstract

A significant part of the Kipchak Turks converted to Islam, and they continued their lives in the Golden Horde and especially in the Mamluk States, and left a large number of manuscripts with Arabic letters. We know that a group that accepted the Gregorian sect of Christianity established their own churches in Ukraine and Poland and transcribed Kipchak Turkish religious texts in Armenian letters. In addition to this Christian group, it is possible to observe that another Kipchak group, who maintains their traditional beliefs, has left deep effects on the history of the northern Black Sea, Eastern Europe and the Balkans, as well as on the cultural texture since the 11th century. However, unlike the other two groups, after accepting Christianity, they lost their national identity over time

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kema Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Tekirdağ, Türkiye), mokusoglu@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8658-1456 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 28.09.2022-kabul tarihi: 20.12.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1222094]

and assimilated into the neighboring tribes in the region. A number of names of people and places, as well as Codex Cumanicus, written by Italian and German authors, have survived to this day regarding the language data they spoke. This manuscript, which is thought to have been written for missionary and commercial purposes, also has the feature of being the first Turkish text with Latin letters in history. Many words in this work, which contains many verbs, riddles and grammatical rules of the language of the Cuman Turks in the region, and also shares the Cuman translation of the Christian hymns, contain spelling mistakes due to the fact that the authors learned Turkish later. The verb "tint-" and the derived noun "tintövcü" in the second part of our text, also known as the German codex, appear only once in this work. It is quite interesting that the verb "tint-", which means "to investigate, to examine", is encountered only in Codex Cumanicus, but not in any of the other historical Kipchak Turkish texts. But what is more interesting is that this verb exists in all modern Kipchak Turkic dialects.

Keywords: Codex Cumanicus, Cuman Turks, Tint-, Tintövcü

Giriş

Günümüzde Türk dünyasının boylar birliği açısından üç büyük unsurundan biri olan Kıpçak Türklerinin, Türk tarihi başlangıcından itibaren ele alındığı takdirde de en eski ve köklü Türk boylarından olduğu bilinmektedir. Tarihi metinlerde ağırlıklı olarak Kuman veya Kıpçak adlarıyla kaydedilen bu Türk unsuru için çeşitli milletlerin farklı adlar verdiğini biliyoruz. Örnek verecek olursak, Kıpçaklara İslam kaynaklarında Arapça telaffuza uygun olarak, "Kışsak" verilmiştir. Söz konusu boyun bir diğer Türkçe adı olan "Kuman" etnonimini tercih edenler ise Hristiyan milletler olmuştur. Bizans ve Latin kaynakları bu "Kuman" sözünü "Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani" gibi söyleyişlerle kaynaklarına eklemişlerdir (Taşağıl, 2004, s. 73). Alman, Ermeni ve Rus kaynakları ise bu Türk boyu için bambaşka adlar vermeyi tercih etmişlerdir. Gregoryen inancını benimseyen ve bu yol ile Ermeni kilisesine intisap eden Kıpçaklar için Ermeni kaynakları "Khartes" adının verildiğini tespit ediyoruz. Almanlar ve diğer bazı kavimlerin "Falben", "Falones", "Valani", "Valwen", "Pallidi" gibi adlar altında sundukları Kuman-Kıpçaklara Macarların verdiği isim ise "Kun" dur (Taşağıl, 2004: 73). Kuman-Kıpçak Türkleri, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türk dünyasının kuzey kanadını temsil etmektedir. Diğer bir tabirle çoğunlukla kuzey yarımkürenin kuzey enlemlerinde yaşamış olduklarından güney komşuları olan diğer Türklere nazaran daha beyaz tenli, sarışın ya da kumral bir dış görünüşleri olmuştur. Bu nedenle onlara Rus, Alman ve Ermeni kaynaklarında verilen etnonimler, "sarı, saman rengine de sa" anlamlarını ihtiva etmektedir (Taşağıl, 2004: 73). Tarihte Kıpçak Türklerinin büyük çoğunluğu İslam dinini benimsemiş ve özellikle 1250-1517 yılları arasında Mısır merkezli kendi çağının etkin bir devleti haline gelmiş olan Memluk (Kölemen) Devleti bünyesinde çok sayıda Arap harfli Türkçe (Kıpçakça) eser verdiği bilinmektedir. Yine Altın Orda Devleti içerisinde nüfus olarak hâkim olan bu kitlenin de çoğunluğu Müslümandırlar. Ancak bunlara ek olarak; yine Karadeniz'in kuzeyinde, Güney ve Kuzey Kafkasya'da, ayrıca Balkanlar'da 11. yüzyıldan itibaren varlığını yoğun bir biçimde hissettiren bazı Kumanların (Kıpçaklar) Eski Türk dinini devam ettirirken bazılarının da komşuları olan Hristiyan milletlerle temasa geçerek onların inançlarını aldıkları ve zaman içerisinde asimile oldukları da anlaşılmaktadır. Bu Hristiyan gruplardan birinin Ermenilerin milli mezhebi olan Gregoryenliği benimseyerek 1080 yılında (Sultan Melikşah dönemi) Ani merkezli Bagrat krallığının Selçukluların eline geçmesiyle (yurtlarını terk eden Kıpçaklar olduğunu bilmekteyiz (Gündüz, 2001: 15). Bu topluluk Kafkasları aşıp bugünkü Ukrayna ve Polonya topraklarına yerleşerek oralarda kendi kiliselerini kurmuşlardır. Bu kiliselerde Kıpçak Türkçesi ile okunan dualara ait "Alğış Bitiği" (Dua Kitabı) adlı Ermeni harfli yazma eseri Nadejda Chirli 2005 yılında yayınlamıştır (Chirli, 2005). Kafkaslardaki bir

diğer Hıristiyan Kıpçak grubu ise Gürcistan'da 12. yüzyılda kral Bagratlı IV. David ve kraliçe Tamara tarafından yerleştirilen ve özellikle Selçuklulara karşı Gürcülerin bazı başarılar kazanmasında etkili olan Kıpçak unsurları olmuştur (Kırzioğlu, 1992: 122). İlaveten Balkanlarda, özellikle Romanya ve Moldova coğrafyasında da varlığını tespit ettiğimiz bazı Kuman-Kıpçak unsurlarının da Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve bir müddet sonra onların bölge halkları içerisinde eridiklerini bilmekteyiz. Onlardan günümüze sadece bazı kişi ve yer adları kalmıştır. Örnek verecek olursak Besarabya bölgesinin adı, "Basaraba" adlı bir liderin adından gelmiştir (Kafesoğlu, 1983: 183-184).

Türk dilinin Latin harfli en eski metni olarak bilinen Codex Cumanicus da Karadeniz'in kuzeyi ağırlıkta olmak üzere Doğu Avrupa'da yaşayan ve eski inançlarını devam ettiren Kumanların Hıristiyanlaşmasında etkili olmuştur diyebiliriz. Hangi tarihte yazıldığı tam bilinmeyen, birçok araştırmacı tarafından 13. yüzyılın son yılları veya 14. yüzyılın ilk yıllarında meydana getirildiği düşünülen (Argunşah, Güner, 2015: 22-23) Codex Cumanicus'un elimizdeki tek nüshası, İtalya'nın Venedik kentindeki San Marco (Saint Marcus) kütüphanesinde bulunmaktadır. Gotik harflerle yazılmış olan Codex Cumanicus'ta Kuman Türkçesinin gramer özelliklerinden ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Ayrıca Latince, Farsça ve Kıpçak Türkçesi (Kumanca) kelime listeleri, Kıpçakça-Almanca sözlük ve Kıpçak Türkçesine ait metinler de yer almaktadır (Tavkul, 2003: s. 2). İtalyan ve Alman bölümü (codex) olmak üzere iki bölümden meydana gelen yazma eserin İtalyan bölümünün başında XI. VII. 1303 tarihi verilmiştir. Ancak bu tarihin istinsah tarihi olduğu, doğal olarak da elimizdeki nüshanın da müstensih nüshası olduğu genel kabul görmektedir. Eserin künyesi ise tam olarak şu şekildedir: "*Bibliothecae Divi Marci-Bibliothecae Nazionale di S. Marco-Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. Latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX/No 549*" (Argunşah, Güner, 2015: 21). Bu eserin nerede yazıldığı hususunda da farklı görüşler vardır. Bununla birlikte genellikle, ticari faaliyetleri artırmak amacıyla kaleme alındığı düşünülen İtalyanca codex'in Cenevizlilerin koloniler kurmuş olduğu Karadeniz'in kuzeyinde Kırım yarımadası civarında, Kuman Türkleri arasında Hıristiyanlığı yaymak niyetiyle hazırlandığı düşünülen Almanca codex'in ise misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü Kıpçak şehirlerinden birinde vücuda getirildiği sanılmaktadır (Argunşah, Güner, 2015: 24-25).

Codex Cumanicus'un dilinin günümüzdeki hangi Kıpçak Türk lehçesine daha yakın olduğu konusu araştırmacıların merakını uyandırmıştır. Eserin dilini analiz edenlerin üzerinde fikir birliği ettiği husus, bu yazmanın dili ile Modern Kıpçak Grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Kazan Tatar, Kırım Tatar ve Karay (Karaim) Türkçelerine yakın olduğu yönündedir (Çağatay, 1972, Gabain, 1988, Tavkul, 2003, Pekacar, Türk, Yıldızlı, 2014, Argunşah, Güner, 2015). Söz konusu yazmanın (Codex Cumanicus) metin ihtiva eden kısımlarında eserin dili için "Tatarça", "Tatar Til", Latince sözlerde ise "Komanca" (Argunşah, Güner, 2015: 26) ifadelerinin de kullanılması dikkat çekicidir.

Codex Cumanicus'tan küçük bir kesiti 1950 yılında hazırladığı Türk Lehçeleri Örnekleri" adlı kitabında paylaşan Saadet Çağatay, daha sonra 1972'de çıkardığı aynı adlı kitabın ikinci cildini (Çağatay, 1972) günümüzde konuşulup yazılan Türk lehçelerine ayırmış ve onlardan örnekler sunmuştur. Bu ikinci kitapta Çağatay, Codex Cumanicus'un dilinin en yakın olduğu lehçeleri şöyle izah etmektedir:

"Kuzey Kafkasya'da diğer iki kardeş kabile Balkarlar ve Kumuklarla yan yana otururlar. Dilleri birbirinden ayırlamayacak kadar yakındır ve **Yeni Kumanca** olarak adlandırılan Kırım Tatarcası, Karaymca ile Kıpçak dil grubunun Karadeniz-Hazer (Ponto-Kaspi) bölümüne girmektedir. **Yeni Kumanca**, bugün Ural grubuna giren Kazan, Batı-Sibirya lehçeleri ile birlikte, XIII. yüzyıl sonlarında yazıldığı tahmin edilen ve Doğu Türkçesine pek yakın olan Ana Kıpçak yazı dilini temsil eden Codex Cumanicus adlı eserin dilinin devamı olarak kabul edilmektedir. Genel olarak bütün bu

grubun dili, fazlaca fonetik değişmelere uğramamış, berraklığını kaybetmemiş, eski dilden de pek az ayrılmıştır.". (Çağatay, 1972: 114).

Codex Cumanicus'un diline en yakın modern lehçelerden kabul edilen Kumuk Türkçesi ile Karaçay-Balkar Türkçesinin söz varlığı da araştırmacılar tarafından dikkate sunulmuştur. Örneğin Ufuk Tavkul, Karaçay-Balkar (Karaçay-Malkar) Türkçesine ait söz varlığını Codex Cumanicus'taki kelimelerle karşılaştırmak suretiyle bir kelime listesi hazırlamıştır (Tavkul, 2003: 48-72). "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesinde Ortak Kelimeler" başlığı altında verilen bu listenin ardından, bahis konusu kelimeler fonetik değişmelerin analiz edildiği "Ses Değişmeleri" bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir (Tavkul, 2003: 72-80).

Karaçay-Balkar Türkçesi kadar Kumuk Türkçesi de Codex Cumanicus'un söz varlığını ihtiva etmek suretiyle bizlere hatırlatan bir başka Türk lehçesidir. Çetin Pekacar, Ahmet Turan Türk ve Emin Yıldızlı tarafından hazırlanıp 2013 yılında yayınlanan "Codex Cumanicus ve Kumuk Türkçesinin Söz Varlığı: Fiiller" adlı bildiride Codex Cumanicus'ta yer alıp Kumuk Türkçesinde yaşamını devam ettiren kelimelerin bir listesi okuyucuya sunulmuştur (Pekacar, Türk, Yıldızlı, 2013: 297-307).

Codex Cumanicus'a ait kelimelerin Kırgız Türkçesi ile de söz varlığı bakımından ortaklıkları mevcuttur. Özüm Subaşı tarafından 2012 yılında tamamlanan yayımlanmamış yüksek lisans tezinde her iki lehçeye (Tarihî Kuman lehçesi ile Modern Kırgız Türkçesi) ait kelimeler ile ilgili fevkalade uzun bir liste hazırlanmıştır. Bu çalışmada Codex Cumanicus'un söz varlığı olduğu gibi sunulmuş, bununla beraber Codex Cumanicus'ta olup Kırgızca'da kullanılmayan kelimeler de gösterilmiştir (Subaşı, 2012: 14-140).

"tint-" fiili ondan türeyen "tintövcü" ismi

Günümüzde her biri birer yazı dili haline gelmiş olan çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığı ile Codex Cumanicus'un içerdiği kelimelerin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi, şüphesiz eser üzerinde çalışacak olan araştırmacılar için son derece yardımcı olmaktadır. Buna göre, yazmada geçen kelimelerin bugün yer aldığı lehçelerin sözlüklerine müracaat edilecek, buna ek olarak diğer Kıpçak Türk lehçelerine ait sözlüklerin de dikkatle taranmasını beraberinde getirecektir.

Codex Cumanicus'un Almanca bölümünde karşımıza yalnızca birer defa çıkan "**tint-**" fiili ve o fiilden türetilmiş "**tintövcü**" ismi üzerine eğildiğimiz bu çalışmamızda, söz konusu kelimelerin kökeni üzerinde birtakım yorumlar yapılacak ve kelimenin diğer çağdaş Türk yazı dillerindeki durumu ortaya konulacaktır.

Codex Cumanicus'un "Almanca codex" denilen ikinci bölümünde ilk bölümden farklı olarak Kuman Türkçesine çevrilmiş birtakım Hıristiyan ilahilerinin yer aldığını bilmekteyiz. Yazmada geçen bu ilahiler arasında "Ave porta paradisi" (cennetin kapısına selam) adlı kısımda yedinci dördlükte karşımıza çıkan ve diğer tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde hiçbir şekilde rastlamadığımız "tint-" fiilinin, etimolojik bakımından nasıl incelenmesi gerektiği sorusu zihnimizi kurcalamıştır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, yazma esere ait Kumanca ilahilerden oluşan bu bölümden bir parçayı neşreden Saadet Çağatay, bu kelimeyi "**tinte-**" olarak okumuş ve anlamını da dipnotta "araştır-" olarak vermiştir (Çağatay, 1950: 113). Eserin söz varlığının tamamını sözlük halinde yayınlayan Kaare Grönbech ise bahse konu olan fiili "**tint-**" şeklinde okumuş, anlamını da "araştırmak, incelemek, denemek" olarak paylaşmıştır (Grönbech, 1992: 189). Eserin tamamını tam metin halinde yayınlayan, ayrıca metindeki yazım ve dil hususiyetlerini inceleyip her iki codex'e ait söz varlığını ortaya koyan, ilaveten elimizdeki tek nüshanın

tıpkıbasımını da çalışmasına dâhil eden Mustafa Argunşah ve Galip Güner'e göre de kelimenin (fiilin) okunuşu tıpkı Grönbech'teki gibi "**tint-**" olmaktadır ve anlamı da yine "araştırmak, incelemek, tahkik etmek" diye verilmiştir (Argunşah, Güner, 2015: 376, 843, 1050). Fiilimizin geçtiği yedinci dörtlüğün Çağatay ile Argunşah ve Güner'deki yazı çevrimleri şu şekildedir:

Ave Maria içrixing
Tengri tintese hem boyng
Barçalardan artuğ arı
Seni tabuptur hem sili (Çağatay, 1950: 113).
Ave Maria içrihiñ
Teñri tinti êse hem boyıñ,
Barçalardan artuk arı
Sêni tabubtur hem sili (Argunşah, Güner, 2015: 376).

Fiilimizin "**tinte-**" mi yoksa "**tint-**" mi olarak okunması gerektiği hususunda, elimizdeki nüshanın pek bir fikir veremediğini söylemek gerekir. Zira son derece sıkışık yazılmış olan kelime kanaatimizce her iki türlü de okunabilir. Yine de "**tintiefæ**" benzeri bir yazımdan söz edilebilir, çünkü Argunşah ve Güner'de "**tintti êse**" okunuşuyla değerlendirilen kelime, yapılan sözlüklü dizinde ikinci "t" harfi köşeli içinde verilmek suretiyle "**tint[tj]**" biçiminde sunulmuştur (Argunşah, Güner, 2015: 843). Bu okunuşa binaen fiilin önce görülen geçmiş zaman ekini ("-ti), ardından gelen "ê-" (olmak) yardımcı fiilinin üzerine şart ekini (-sa/-se) aldığını tespit edebilmekteyiz. Zira metnimizde açık e'lerin "**æ**", kapalı e'lerin ise "**e**" ile yazıldığı bir gerçektir. Böylece birleşik zamanlı fiilimizin tahlili şöyle olabilmektedir: **tintti êse** < tint-ti ê-se "araştırdıysa" (fiil kökü-görülen geçmiş zaman eki-yardımcı fiil kökü-görülen geçmiş zamanın şartı 3. teklik şahıs). Bununla birlikte bu fiilin doğru okunuşunun esas tespiti, yukarıdaki satırlarda da değindiğimiz üzere, ancak çağdaş Türk yazı dillerinin özellikle de bugünkü Kıpçak Türkçesini temsil eden lehçelerin bilinmesi ve sözlüklerinin karıştırılması sayesinde mümkün olabilmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesi metinleri içinde sadece Codex Cumanicus'ta yer alan bu fiilin doğru telaffuzunda çağdaş lehçelerimiz anahtar vazifesi görmektedir. Kanaatimizce, bu fiilin çağdaş lehçelerimizin büyük kısmında "tint-" olarak yer alması, kelimeyi bu şekilde okuyan araştırmacılara yardımcı olmuştur, her halükarda metinde gotik harflerle yazılan fiilimiz bizce de "**tint-**" şeklinde olmalıdır.

Codex Cumanicus'un Almanca bölümünde 69a/13'de karşımıza çıkan "**tint-**" fiili diğer Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde geçmediği gibi yazmamızda da bu örnek dışında yer almamıştır. Ancak günümüzün Kıpçak Türkçesi temsilcilerine göz attığımız takdirde bu fiilin aynı anlamda ve bazen aynı bazen de farklı telaffuzlar ile yaşamını sürdürdüğünü tespit edebilmekteyiz. Buna ilave olarak, söz konusu lehçelerin birçoğunda bu fiilin yalnızca etken çatıda olmayıp bazen edilgen, işteş ve faktitif çatılarda da bulunduğunu belirtmekte fayda vardır.

Yine Almanca codex'te yer alan ve bahsi geçen fiilden türeyen "**tintövcü**" (araştırmacı) ismi de, tıpkı fiilimiz gibi metnimizde yalnızca bir defa, 58a numaralı varak, 27b numaralı satırda yer almıştır (Argunşah, Güner, 2015: 248, 844, 1028). Bu isim, yazmanın bu bölümünde Almanca karşılığı ile (zucher) verilmiştir ve nüshada açıkça görülmektedir. "tintövcü" kelimesinin yazımı ise "**tintövcü**" biçimiyle göze çarpmaktadır (Argunşah, Güner, 2015, s. 1028).

Çağdaş türk yazı dillerinde "tint-" fiili ve türevleri

"**tint-**" fiili günümüzde Kıpçak grubu Türk lehçelerinin istisnasız tamamında (Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Kırım Tatar, Kazan Tatar, Başkurt, Karay (Karaim), Kazak, Karakalpak ve Kırgız Türkçelerinde), ayrıca Karluk grubu Türk lehçeleri olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde varlığını sürdürmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, birçok araştırmacı Codex Cumanicus'un dil özelliklerini ve söz varlığını bilhassa bugün Kafkasya, Kırım, İdil-Ural ve Doğu Avrupa'da konuşulan Kıpçak lehçeleri ile mukayese ederek çeşitli ortaklıkları meydana çıkarmıştır.

Kafkasların hem kuzey hem de güneyinde yüzyıllar boyunca varlığını sürdüren Kıpçak Türklerinin bölgedeki bugünkü temsilcileri Karaçay-Balkar, Kumuk ve Nogaylardır. Yazmamızın söz varlığını en iyi muhafaza eden lehçelerimizden biri olan Karaçay-Balkar Türkçesinde "**tint-**" fiilinin anlamları şunlardır: "1. Yoklamak, araştırmak, karıştırmak, 2. Tahlil etmek, araştırmak, incelemek, 3. Tahkikat yapmak, soruşturmak, 4. Yoklamak, kontrol etmek." (Tavkul, 2000: 399). Aynı lehçede bu fiilden tıpkı Codex Cumanicus'taki "tintövcü"de olduğu gibi "**tintiv**" (araştırma, inceleme, tahkikat, analiz), "**tintivül**" (araştırma, tahkikat, inceleme) (Tavkul, 2000: 399) ve "**tintivçü**" (araştırmacı) (Tavkul, 2003: 67) isimleri türemiştir. Yine aynı bölgede, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kumukların dilinde de bu fiile rastlamaktayız. Ancak Kumuk Türkçesinde "tint-" fiili, fiil kökünde meydana gelen yuvarlaklaşma sonu "**tünt-**" biçimine kavuşmuştur. Söz konusu fiilin anlamı ise yine "aramak, araştırmak" (Pekacar, 2011, s. 345; Pekacar, Türk, Yıldızlı, 2014: 305) olup ondan türeyen "**tüntiuv**" ismi ise "arama" ve "kontrol, yoklama, revizyon" (Pekacar, 2011: 345) anlamlarını içermektedir. Nogay Türklerinde ise mastar durumu "**tintiuv**" (araştırmak) olan fiilimiz, onun edilgen çatılı hali "**tintilüv**" (araştırılmak) ve faktitif çatılı hali "**tintiriv**" (araştırmaya zorlamak) türevlerini de barındırmaktadır. Yine "**tintivşi**" (araştırmacı) ismi de bu yazı dilinde kullanılmaktadır (Baskakov, 1963: 352).

Codex Cumanicus'un söz varlığı üzerine çalışmalar yapmak isteyen bir araştırmacının göz önünde bulundurması gereken lehçelerden birisi de hiç şüphesiz Kırım Tatar Türkçesi'dir. Codex Cumanicus'un yazılış yeri hususunda görüş beyan eden bilginlerin neredeyse tamamının üzerinde mutabık kaldığı konu bu yazmanın Karadeniz'in kuzey kıyılarında ve muhtemelen Kırım civarında yazıldığıdır. Jireçek'e göre Kırım'da Azak Denizi'nin kuzey kıyısında kaleme alınan eser, Rasovskiy ve Györffy'ye göre Kırım'daki Solhat şehri, Ligeti'ye göre Tana, Drüll'e göre Tana, Kefe, Solkat (Solhat) ve Soldaya yerleşim yerlerinin birinde yazılmış olmalıdır (Argunşah, Güner, 2015: 24-25). Bunun sebebi ise bilhassa 13. yüzyılda İtalyan ticaret kolonilerinin Kırım'da gösterdikleri faaliyet olmalıdır. Nitekim o yüzyılda Solhat şehrinde büyük bir İtalyan ticaret kolonisi mevcuttur (Argunşah, Güner, 2015: 25). Altın Orda Devleti'nin bakiyesi olan Kırım Hanlığının yadigarı Kırım Tatar Türklerinin dili de, hem bir Kıpçak lehçesi hem de eserin yazıldığı tahmin edilen coğrafyanın tam kalbinde olması hasebiyle mutlaka dikkate alınmalıdır. Yazımızın ana konusu olan "tint-" fiili, Kırım Tatar Türkçesinde "**tint-**" (araştırmak), "**tintil-**" (araştırılmak) ve "**tintiuv**" (araştırma) (Muzafarov, Muzafarov, 2018: 346) biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Batı Sibiry'a da Kıpçak Türklüğünü temsil eden Kazan Tatar ve Başkurt Türklerinin dilinde de fiilimiz kendisini göstermektedir. Altın Orda Devleti'nin kurulduğu topraklar olan İdil-Ural havzasında yaşayan, Kazan Hanlığının mirasçıları Kazan Tatarlarının dilinde de "**tint-**" fiilinin varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Burada dikkat çeken husus, fiilin "**téntè-**" biçiminde kendisini göstermesidir. Anlamı "her yeri didik didik etmek" olan bu fiil dışında, aynı lehçede onun edilgen çatılı hali "**téntèl-**" "her taraf didik didik edilmek" ve "didik didik arayıp taramak" anlamına gelen "**téntü yasa-**" gibi kavramlar da yer almaktadır (Ganiyev, F., Ahmet'hanov, R., Açıkgoz, H., 1997: 308). Yine Kazan

Tatarlarının komşuları Başkurlarda da **"téntëü"** (araştırmak) fiili ve Kazan'dakine benzer biçimde **"téntëü yahau"** (araştırma yapmak) ifadelerine rastlamaktayız (Hisamitdinova, Muhtarova, 2017: 81).

Doğu Avrupa'da özellikle Polonya ve Litvanya'da yaşayan Musevi Karay (Karaim) Türklerinin dilinde de bu fiilin bulunması kaçınılmazdır. Karay Türkçesinde "tint-" (araştırmak) ve onun edilgeni "tintil-" (araştırılmak, öğrenilmek) fiillerinden başka, "tint-"ten türeyen ve farklı iki telaffuz ile karşımıza çıkan "araştırmacı" anlamındaki isim vardır. Bu telaffuzlar şu şekildedir: **"tintivşi"** ve **"tintüvçü"**. Bununla birlikte bu lehçede **"tintmek"** şeklinde geçen bir kelimeye daha rastlamaktayız. Ancak bu kelime, fiil olmayıp "tint-" fiilinden türeyen bir isimdir ve "araştırma, inceleme" anlamındadır (Baskakov, Zajaczkowski, Szapszal, 1974: 529).

Günümüz Kıpçak Türk dünyasının doğu kanadını temsil eden Kazak, Karakalpak ve Kırgız Türklerinin dilinde de "tint-" fiili mevcudiyetini korumaktadır. Kazak Türkçesinde **"tintüw"** ve **"tintkilew"** fiillerinin anlamı "arama yapmak" ve "aramak, yoklamak" ve yine o fiilden türeyen **"tintisüw"** fiilinin anlamı ise "aranmasına yardımcı olmak"tır (Oraltay, Yüce, Pınar, 1984: 287). Karakalpak Türkçesinde **"tintüw"** (araştırmak), **"tintisüw"** (araştırmasını sağlamak), **"tinttirüw"** (araştırmaya zorlamak), **"tintüvşi"** (araştırmacı) kelimelerini tespit etmekteyiz (Baskakov, 1958: 641-642). Kırgız Türkçesinde de **"tintüü"** (araştırma yapma, bir şeyi araştırma, inceleme, göz atma), **"tintil-"** (üzeri araştırılmak, hakkında tahkikat yapılmak), **"tinttir-"** (araştırmaya, tahkikat yapmaya emretmek) ve **"tintüüçü"** "bir şeyi araştırıp inceleyen, taharriyat yapan, tahkikat yapan" (Yudahin, 1998: 738; Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü, 1969: 597-598) türevleri ile karşımıza çıkmaktadır.

Bunlara ilave olarak, Karluk Grubu Türk lehçeleri olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de bu fiil kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde "tint-" fiili **"tintuv"** "arama" (Yusuf, Tulum, 1994, s. 148) şeklinde kullanılmaktadır. Bu durum asla şaşırtıcı değildir. Zira Özbek Türklerinin bir kısmının Kıpçak orijinli olduğu ve çağdaş Özbek Türkçesinin de kuzey ağızlarının ses bilgisi bakımından Kıpçak özelliği gösterdiği bilinmektedir (Coşkun, 2000: XXVIII-XXXII). Bir diğer modern Karluk lehçesi olan Yeni Uygur Türkçesinde de söz konusu fiili gözlemlemekteyiz. Ancak bu lehçede kelime, **"tintimek"** (aramak, araştırmak) ve ondan türeyen **"tintiş"** (arama, araştırma) telaffuzlarıyla kendisini göstermektedir. Ayrıca fiilin faktitif çatılı durumu **"tintimek"** ve onun isim hali **"tintitiş"**, işteş çatılı **"tintişmek"** ve **"tintişiş"** ile edilen çatılı **"tintilmek"** ve **"tintiliş"** (Nadjip, 2016: 356) türevleri de bu lehçede söz konusu fiilin ne denli tutulduğuna güzel bir kanıt olarak durmaktadır. Bu fiilin varlığını da, yine Uygur Türklerinin en yakın komşularının Kazak ve Kırgız Türkleri olmasına ve aralarındaki kültürel alışverişlere bağlayabiliriz.

"tint-" fiilinin etimolojisi üzerine görüşler

Eski Kıpçak Türkçesi metinleri içerisinde yalnızca ve o da bir kez olmak üzere Codex Cumanicus'ta geçen **"tint-"** fiilinin bizce şaşırtıcı olan iki özelliğinden bahsetmekte yarar vardır. Bunların birincisi, elbette, bu fiilin sadece diğer Kıpçak Türkçesi metinlerinde değil, aynı zamanda hiçbir tarihî metnimizde yer almamasıdır. İkincisi ise tarihî metinlerimizde sadece bir kez geçmiş olan fiilimizin Çağdaş Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin tamamında, hem de muhtelif türevleriyle birlikte kullanılmasıdır. "araştırmak, incelemek" anlamında olduğu yukarıdaki örneklerle sabit olan bu fiilin ne yol ile türetildiği de bir başka merak konusudur. Bu noktada kelimemizin Türkçenin tarihî dönemlerinde izini sürerek onun hangi isim ya da fiil köküne dayandığını ortaya çıkarmak mecburiyeti hâsıl olmaktadır.

Tarihî metinlerimiz söz konusu olduğunda, Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de bu fiile tesadüf etmemektediriz. Bu durumda, bugünkü Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerde yer alan bu kelimenin kökeni hakkında bazı yorumlar yapmaktan başka hali hazırda elimizde seçenek kalmamaktadır.

a) **tın > tin > tin+te- > tinte- > tinti- > tint-** ihtimali

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren takip edebildiğimiz "**tin**" ismi "can, ruh, cevher, madde, nefes" (Caferoğlu, 2011: 237) gibi manalarını karşılamaktadır. Daha sonradan ince sıraya geçip "**tin**" (Caferoğlu, 2011: 240) söyleyişine de kavuşan kelime, Uygur ve Karahanlı döneminde şu anlamlarla karşımıza çıkmaktadır:

Tin: "Nefes, ruh (дыхание, дух): Ajun **tin** yılırdı. (душа [дыхание?] мира согрелось) "Dünyanın nefesi ılıklaştı". Agu **tin** ıraktın ançulayu közünür kaltı linhua sayu tütin tüterçe. (действие яда издалека проявляется так, что как будто каждый из лотосов испускает дым) "Zehrin uzaktan etkisi, nilüferlerin her biri duman yayıyormuş gibi kendini gösterir". (Nadelyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, 1969: 567). "Nefes" (breath), bazen anlam genişlemesiyle "ruh, can" (spirit, life): **Tin** alu umasar. (if he cannot draw breath) "Nefes alamazsa". **Tin** uzun. (his life is long) "Ömrü uzun". Anı **tin** kesildi. (the man's breath was cut off) "Onun nefesi kesildi". **Tin** kişi. (a man who has retired and does not engage in work) "Emekli kişi". **Tin** tokıglı. (drawing breath) "Nefes alan". Kesgil āxir **tinum**. (cut off my breath at the last) "Sonunda nefesimi kes!". (Clouston, 1972: 512).

Eski Türkçede kullanılan "tın" sözüne anlamca en yakın isimlerden birisi de, şüphesiz Farsçadan alınma "**ten**" (vücut, beden) (Ayverdi, 2006: 3110) kelimesidir. Özellikle İslamiyet'in kabulünden itibaren yoğun bir biçimde Türkçenin hemen her dönemi ve lehçesinde kullanılan bu isim, gerek telaffuzu gerekse de anlam yakınlığı nedeniyle "**tin**" ismi ile karıştırılmaktadır. Bütün bunlara ek olarak tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde Farsça "ten" kelimesinin "**tin**" olarak telaffuz edildiğine de şahitlik etmekteyiz (Toparlı, 2003: 276). Bu durum, Kıpçak Türkçesi metinleri göz önünde bulundurulduğunda şaşırtıcı değildir. İlk hecede "açık e"lerin kapalı e (é) veya "i" sesine dönüşmesi bu tarihî lehçede bir kuraldır. Örneğin diğer tarihî metinlerde "Teñri/Tañrı" söyleyişleriyle geçtiğini bildiğimiz "Tanrı" sözü, Kıpçak Türkçesi metinlerinde "**Tiñri**" (Toparlı, 2003: 276) biçiminde de geçebilmiştir. Dolayısıyla aklımıza gelen ilk ihtimal, bu Farsça "ten"den değişme Kıpçakça "**tin**" sözünün "tint-" fiilinin isim kökü olabileceği yönündedir. İkinci ihtimal ise, yukarıda sözünü ettiğimiz, Farsça "ten" ile semantik yakınlığından ötürü Türkçe "tın"ın (tın > tin) bu kelimenin isim kökü olma olasılığıdır. Her iki ihtimalle de, "tint-" fiilinin ihtiva ettiği anlam karşılanmış olmaktadır. Çünkü bir şeyi araştırıp incelemek için, maddenin mahiyetini kavramak bakımından duyu organlarımıza ihtiyaç duyarız. Örneğin canlı veya cansız bir varlığın üzerine elimizle dokunarak onun niteliği hakkında bilgi ediniriz.

Eski Türkçe döneminden beri kullanılagelen "**sna-**" fiilinin anlamına göz gezdirdiğimizde, "**tint-**" fiilinin hikayesine benzer olduğunu düşündüğümüz bir durum ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere, anlamı "denemek, tecrübe etmek" olan bu fiilin (sına-) kuruluşunu derinlemesine tetkik ettiğimizde karşımıza şu tahlil çıkmaktadır: Orhun yazıtlarından itibaren Türkçede mevcut olduğunu ispat edebildiğimiz "**st-**" (kırmak) (Örneğin: "Mening sabımın sımadı"-Kül Tigin Abidesi Güney Yüzü 11. satır, Ergin, 2009: 6) fiili, fiilden isim yapma eki "-n"nin eklenmesi ile birlikte "boy, kesim" anlamlarına gelen "**sun**" (Nişanyan, 2012: 554) ismini oluşturmuştur. Sonrasında ise "+a-" isimden fiil yapma ekinin eklenmesiyle kelime "**sna-**" halini almıştır. Bu fiil "denemek, test etmek", "ölçmek, ölçüsünü almak" anlamlarına gelmektedir (Clouston, 1972: 835). "**sna-**" fiilinin anlam ilgisi bakımından "araştırmak,

tetkik etmek, incelemek" manalarına gelen Kıpçakça "tint-" kelimesi ile yakınlık arz ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bir şey, kişi, olay ya da olgu hakkında bir ölçüm yapabilmenin birinci aşaması araştırma, inceleme aşamasıdır. Bunun için de vücut organlarının biri veya birkaçı vasıtasıyla incelenecek varlık arasında temas kurulması lazımdır.

İçerdiği anlam itibarıyla, "tint-" fiiline yakın olan "**izde-**" fiilinden de bahsetmek bu noktada faydalı olacaktır. "izini sürmek, izlemek, aramak, araştırmak" anlamlarına gelen "izde-" fiili eski ve yeni birçok Türk lehçesinde varlığını tespit edebildiğimiz bir fiil durumundadır. "**irte-**" ve "**iste-**" türevleriyle birlikte 13. yüzyıl ve öncesinde kullanıldığını tespit edebildiğimiz bu fiil (Clouston, 1972: 243), Tarihî Kıpçak Türkçesinde de "**irde-**" "**iste-**", "**isde-**", "**izle-**" ve "**yizle-**" (istemek, aramak, araştırmak) (Toparlı, 2003: 115) türevlerini de ihtiva edecek biçimde geniş bir istifade sahasına sahip olmuştur. Bugünkü Kıpçak Türk lehçelerinde de özellikle "**izde-**" fiilinin mevcudiyetini rahatlıkla gözlemleyebiliyoruz. Bu fiilden türeyen ve "araştırmacı" anlamında yoğun biçimde kullanılan "**izdewşi**" (Kazak Tilinin Sözdüğü, 1999: 765), "**izildööçü**" (Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdüğü, 1969: 245) gibi örnekler de aklımıza hemen "tintövcü" ismini getirmektedir. Sonuç itibarıyla "**izde-**" fiilin kuruluşunda da, yine bir isim kökü ("iz") ve ona eklenen bir isimden fiil yapma eki "+da-/de-, +ta-/te-" bulunmaktadır. Yani "izde-" eylemini gerçekleştiren kişi, edinmek istediği bilginin peşinden gitmiş, onun "izini sürmüş", yani onu araştırmış olmaktadır.

b) **tin-** > **tin-** > **tin-t-** > **tint-** ihtimali

Yine Eski Türkçe döneminden beri kullanılagelen bir "tin-" fiili vardır ki, onun da içerdiği anlamlar, şu çeşitlilik ile kendisini göstermektedir:

Tin-: "1. Nefes almak (дышать): Er ulug **tındı**. (мужчина тяжело дышал) "Adam derin nefes aldı". Elig beg bu savig eşidip ulug **tinp** inçe tep tedi. (правитель услышал эти слова и, тяжело дыша [вздыхнув?] сказал так) "Hükümdar bey bu sözü işitip derin bir nefes alıp şöyle dedi". 2. Dinlenmek (отдыхать): Bir ulug qamışlıg berk arıqqa kirip ötrü anta **tingalı** olurtılar (они вошли в густые заросли камыша и затем расположились там отдыхать) "Onlar büyük kamışlı sık bir ormana girip sonrasında orada dinlenmek için oturdular". Evinge kelip tüşti yattı **tinp**. (он прибыл к себе домой, лег отдыхать) "O kendine evine geldi ve dinlenmek için yattı". 3. Rahatlamak, huzura kavuşmak (успокаиваться, обретать покой): Kamug tebrenür **tındı** yumdı közi. (все живое успокоилось, закрыло глаза) "Bütün canlılar sükûnete erdi, gözünü yumdu". Ajun bodunı **tındı** avınçın kutun. (народ на земле обрел покой и радостях и счастье) "Dünya halkı huzur ve mutluluk içinde huzura kavuştu". 4. Durmak, duraklamak, dinmek (останавливаться, прекращаться): Yıgla, **tinma**. (плачь, не преставай) "Ağla, durma!". Yağmur tındı. (дождь прекратился) "Yağmur dindi". Kelsä uma tüşürgil **tinsin** anıç arıqıuq. (если придёт к себе гость, ты прими его, [у себя], пусть пройдёт его усталость) "Sana misafir gelse ağırla, onun yorgunluğu dinsic!". İkiğü sözi **tındı** bir söz üzä. (они сошлись на этом [речи обоих остановились на одном слове]) "Her iki konuşma da tek kelimeyle durdu". **Tin**. (остановись) "Dur!" (Nadelyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, 1969: 567). Аупса "**Tilin tin-**" (Susmak) (замолкать): Sözüg kesti elig tilin **tındı** ol. (правитель прервал свою речь и замолк) "Hükümdar konuşmasını kesti ve sustu". (Nadelyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, 1969: 560). Esas anlamı "nefes almak" ve dolayısıyla "usulca soluk alıp vermek" ve "huzurlu ve rahat", ayrıca "dinmek" (yağmur için): **Tingululuk** orunta (in a place of rest) "Dinlenecek bir yerde". Turkaru **tinmaksız** bodısatv. (the completeley unresting Bodhissatva) "Hiç durmadan dinlenmeyen Bodhissatva". **Tin** turur. (comes to rest) "Dinlenmek için gelir". Yeti kün anta **tındılar**. (they rested there for seven days) "Yedi gün orada dinlendiler". Yağmur **tındı**. (the rain ceased) "Yağmur dindi". Arık **tındı**. (the tired man rested)

"Yorgun adam istirahat etti". Uçuşlu yorırlı **tmğlı** neçe. (all creatures whether they fly, walk ora re the rest) "Uçan, yürüyen, nefes alan bütün yaratıklar". Ajun **tndi**. (the World was at rest) "Dünya rahata kavuştu". Qalam ma **tnar**. (his pen, too, comes to rest) "Kalem de huzura kavuşur". Tilim **tnma**. (my tongue, do not be silent) "Ey dilim, sessiz kalma!". (Clauson, 1972: 514).

13. yüzyıl öncesi Türkçesinin etimolojik sözlüğünü hazırlayan Clauson, bu fiilin bilhassa Oğuz Türkçesinde "konuşmak" anlamını kazandığını bildirmektedir. Azerbaycan Türkçesinde kullanımı devam eden "**din-**" fiilinin anlamının "konuşmak" olduğu, ayrıca bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullandığımız Osmanlıca "**tnmamak**" ifadesinin de "dikkat etmemek, görmemiş ve duymamış gibi davranmak" manalarını içerdiği gerçeği de yazar tarafından hatırlatılmıştır (Clauson, 1972, s. 514). Clauson, bu "**tn-**" fiilinin Memluk Kıpçak Türkçesi eserlerinden "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye"de de bulunduğunu, kelimenin "nefes almak" dışında bir de "konuşmak" anlamında yer aldığını gündeme getirmiş, ancak bu ikinci anlamın Kıpçakça mı yoksa Türkmence mi olduğu konusunda şüphesini paylaşmıştır (Clauson, 1972: 514). Çünkü bilindiği üzere Memluk sahasında yazılan sözlüklerde devletin kurucu unsuru olan Kıpçak Türklerinin dilinin yanı sıra bölgede daha yoğun bir nüfusa sahip Oğuz-Türkmen unsurlarının da dil verileri yer almıştır.

Görüldüğü üzere, "**tn-**" fiili, "tn" isim kökü ile anlam benzerliği olmakla birlikte başka anlamları da içermektedir. Bütün bunlara ilaveten Osmanlı Türkçesinden itibaren var olup modern Türkiye Türkçesinde de halen yaşayan "tnmamak" ifadesinin anlamı da bilindiği gibi "aldırmamak", "aldırış etmemek", "oralı olmamak" tır. Hatta hiçbir şeye sesini çıkarmayan, ilgisiz, halim selim insanlar için "tnmaz melaike" diye bir deyim dahi mevcuttur, "tnmak" fiili ise "ses çıkarmak, bir şey söylemek" manasındadır (Ayverdi, 2006: 3161). Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bu fiil hem olumlu hem de olumsuz [**tnmak/dınmak**] (ses çıkarmak, söz söylemek) "**tnmamak/dınmamak**" (ses çıkarmamak, söylememek)] (Dilçin, 2013: 219) biçimleriyle mevcut olmuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarında da "**tnmak**" (ses vermek, söylemek) ve "**tnmamag/tnlamamak**" (aldırış etmemek, ilgilenmemek, önemsememek) ifadeleri halen kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü X, 1993: 3916). Hal böyleyken, eğer fiilimiz (tint-), "tn-" fiilinden türemiş ise, eklenen "-t-" faktitif ekinin fiile kattığı anlam "söylemek, ses çıkarmasını sağlamak" olabileceği gibi "ilgilendirmek, ilgi uyandırmak" da olabilir. Araştırmacının yapacağı iz sürme, inceleme, meselenin kökenine ulaşma gayreti gibi işlerin ciddi bir ilgi ile başlayacağı düşünüldüğü takdirde, fiilimizin "tn-" eyleminden faktitif eki ile "tint-" haline geldiği, ihtimaller arasında zikredilebilir.

c) tt-/tit- > tint- ihtimali

Kelimenin Türkçe bir fiil veya isimden türemiş olma olasılığı düşünüldüğü takdirde, bizce akla en uygun olan olasılık, bu fiilin Eski Uygur Türkçesinden itibaren gözlemlendiğimiz "**tt-**" / "**tit-**" fiilinden gelmesidir. Eski Uygur Türkçesi döneminde hem "ı" hem de "i" li söyleyişlerine rastladığımız bu fiilin "**tt-**" biçiminin "parçalamak, ayırmak" (Caferoğlu, 2011: 155) "**tit-**" biçiminin "teberru etmek, bağışlamak, vermek; adlandırılmak; değerlendirilmek" ve "**titin-**" biçimlerinin de "atılmak, cehdetmek, didinmek" anlamlarına geldiği (Caferoğlu, 2011: 158) ve bunların Modern Türkiye Türkçesindeki karşılığının "**didik didik etmek**", "**didikleme**" ve "**didinmek**" deyimlerinde vücut bulup her bakımdan karşıladığı bilinmektedir. Ayrıca yine Eski Uygur Türkçesinde "**titrü/titirü**" türemiş isimleri de "Dikkatle, dik, keskin, sabit" manalarını karşılamaktadır (Caferoğlu, 2011: 158). Nitekim "didik didik etmek", "didikleme" ve "didinmek" deyimlerinin bugünkü Türkiye Türkçesindeki anlamları şu şekildedir:

Didik Didik Etmek: "1. Didiklemek, parçalara ayırmak, 2. Karma karışık etmek, 3. (Bir meseleyi, bir husûsu) Bütün inceliklerini öğrenecek şekilde araştırmak." (Ayverdi, 2006: 698).

Didiklemek: "1. Hırpalayarak, çekiştirerek parçalamak, parçalamak için çekiştirmek, didik didik etmek, ditmek, 2. En ince ayrıntılarına kadar araştırmak, incelemek, 3. Hırpalamak, durmadan eziyet vermek." (Ayverdi, 2006: 698).

Didinmek: "Büyük bir gayret sarf ederek, çırpınarak durmadan çalışmak, uğraşmak." (Ayverdi, 2006: 698). Bu fiilin Eski Uygur Türkçesindeki telaffuzunun "titin-" olduğundan yukarıda bahsedilmiştir.

Bütün bu "d" li örneklere ilaveten, günümüz Türkiye Türkçesinde "çok dikkatli davranan, en ince ayrıntılara dikkat eden (kimse)" ve "aşırı derecede temiz, temizliğe çok düşkün (kimse) (Ayverdi, 2006: 3174) anlamlarını haiz "**titiz**" kelimesinin de hâlen yoğun ve işlek biçimde kullanılması da dikkat çekicidir.

Türkiye Türkçesinde karşılığı "dit-" (<Eski Türkçe "tit-") fiili olup bu fiilden türeyen "didik didik etmek" ve "didiklemek" deyimlerinin özellikle "bir konuyu en ince ayrıntısına kadar incelemek, araştırmak" anlamlarını da içermesi nedeniyle, "tit-"/ "tit-" fiilinin "tint-" fiilinin kökeni olması kanaatimizce en yüksek ihtimaldir. Bizce "**tit-**" fiili iç seste bir "**n**" türemesi sonucu "**tint-**" biçimine kavuşmuş olmalıdır. Ancak daha önce de bahsettiğimiz üzere, bu biçimin Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde mevcut olmaması nedeniyle iddiamızı kesin bir dille ispatlamak yerine yorumlamakla yetinmekteyiz.

d) Moğolca "temtü-" > Kıpçakça "tint-" ihtimali

"tint-" fiilinin Eski Türkçe bir isim veya fiil kökünden türemesi olasılıkları üzerinde durup, bu olasılıkları fonetik, morfolojik ve semantik açıdan yorumlamaya gayret ettik. Yukarıda, söz konusu fiile dair yaptığımız üç tahmin haricinde, fiilimizin Türkçe dışındaki diğer Altay dilleri ile bilhassa Codex Cumanicus'ta da çokça yer aldığını bildiğimiz Moğolca unsurlardan biri olarak düşünmek kaçınılmaz olmaktadır. Başta Nicholas Poppe olmak üzere Csáki Éva, Galip Güner gibi birçok araştırmacı Kuman-Kıpçak Türkçesinde yer alan Moğolca unsurları derinlemesine incelemiştir. Bu çalışmaların en bilineni Codex Cumanicus'un söz varlığındaki Moğolca alıntılardan bahseden Poppe'nin 1962 yılında Türk Dil Kurumu tarafından neşredilen "Németh Armağanı" kitabındaki Almanca "Die Mongolische Lehnwörter im Komanischen" adlı yazıdır. Bu çalışmaya dayanarak Galip Güner tarafından, Poppe'nin yazısında Moğolca alıntı olarak belirttiği kelimeler yeniden ele alınmış ve "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım" (Güner, 2017) adında bir makale yayınlanmıştır. Her iki çalışmada da önemli miktarda Moğol diline ait unsurun Codex Cumanicus'ta varlığı gözler önüne serilmiştir. Bilhassa Moğol-Türk İmparatorluğu'nun bakiyelerinden olan Altın Orda Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada yaşayan Kuman-Kıpçakların dilinde Moğolca alıntıların olması kaçınılmazdır. Yöneticilerin büyük bir çoğunluğunun Moğol, halkının ise Kuman-Kıpçaklardan ibaret olduğu Altın Orda coğrafyasında her ne kadar Türkçenin yoğun bir egemenliği söz konusu olsa da, özellikle idare ve askerlikte terminolojide Moğolca'nın etkisi yoğundur (Güner, 2017: 10). Bu nedenle adlarını zikrettiğimiz bu ve bunun benzeri bilimsel araştırmalarda Moğolca kelimelerin detaylı incelenerek sunulması bizleri şaşırtmamaktadır. Bununla birlikte, Türkçe ve Moğolca'da ortak olarak kullanılan birçok kelimenin hangi dilden diğerine geçtiği konusu sürekli tartışma konusu olmuştur ve olmaktadır. Örneğin Clauson'a göre, Eski Türkçede Moğolca kökenli kelimeler bulunmamaktadır, 13. yüzyıla kadarki ortak kelimeleri Moğolca'daki Türkçe kökenli alıntılar olarak değerlendirmek gerekir, Eski Türk

metinlerinde geçmeyen kelimeler ise muhtemelen Moğolca'dır. Şçerbak ise 12. yüzyıl dâhil olmak üzere o yüzyıla kadarki süreçte Moğolların bir yazı dili sahibi olmamaları ve özellikle Cengiz Han'ın kurduğu muazzam imparatorluğun sınırlarını genişletmesi sayesinde Moğolların diline ait unsurların etkileşim kurulan toplulukların diline geçtiği düşüncesindedir (Güner, 2017: 10).

Yukarıda bahsettiğimiz araştırmalarda, Codex Cumanicus'ta yer alıp Moğolca alıntı olduğu düşünülen isim ve fiiller arasında göremesek de "tint-" fiili ile ilgili, onun Moğolca kökenli olma ihtimali üzerinde düşünmek de mümkündür. Moğolca sözlükler karıştırıldığında ise, karşımıza "**temtü-**" telaffuzlu bir fiil çıkmaktadır. Dikkatle incelendiği takdirde bu "temtü-" fiili, ses bilgisi bakımından "tint-" i hatırlatmakla kalmayıp, anlam itibarıyla de fiilimize çok yakın bir yerde durmaktadır. Moğolca "temtü-" fiilinin sözlük anlamı "kazmak, oymak, eşelemek, deşip çıkarmak" olmaktadır (Lessing, 2003: 1235). Birçok dilde, "incelemek" ve "araştırmak" fiillerinin "kazmak", "eşelemek", "kazı çalışması yapmak" gibi anlamları da içerdiği bilinmektedir. Örneğin İngilizce'de "dig", "grub", "mine" fiilleri hem "araştırmak, incelemek" hem de "kazmak, kazı yapmak" anlamlarını karşılamaktadır. Bu durumda; Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde izine hiç rastlanmayan bu fiilin, Clauson'un da belirttiği üzere, 13. yüzyıl sonrasında Altın Orda Kıpçak Türklerinin Moğolca ile olan yoğun kelime alışverişi de düşünülürse bir Moğolca alıntısı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

"tint-" fiili ile ilgili bu tahmin yorumların ardından, "**tintövçi**" isminin türemesi hakkında da şu bilgileri verebiliriz. Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde gözlemediğimiz fiilden isim yapan "agu/-egü" (ünlülerden sonra "-gu/-gü") ekinin, Kıpçak Türkçesi metinlerinde bilhassa Codex Cumanicus'ta "-agu/-egü > -av/-ev > -ov/ -öv" seyrini takip ettiği örneklere fazlasıyla rastlamaktayız: "*bilev* "bileği taşı", CC 87,1 (<bilegü), *kırov* "kırağı", CC 164, 19 (<kıragu), *yaglav/yavlov* "yağ tavası", CC 105,1/164,15 (<yaglagu), *buzav/buzov* "buzacağı, dana", CC 139,14/107,27 (Bu kelimenin etimolojisi şüpheli); köyöv "güvey" CC 138,10 (<küd-egü)". (Uygur, 1996: 12). Gördüğümüz bu örneklerden de hareketle, "tint-" fiilinin tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde, önce "-av/-ev" ekini alıp "**tintev**" telaffuzuyla yaşadığını, ardından bu ekin "v" konsonantının yuvarlaklaştırıcı etkisiyle "-ov/-öv" haline geldiğini ve akabinde "**tintöv**" söyleyişinin ortaya çıktığını tahmin etmek zor olmayacaktır. Bu ekin ardından, genellikle meslek ismi yapımında müracaat edilen "+çı/+çi" ekinin de dâhil olmasıyla kelime metinde geçtiği şekle (tintövçi) kavuşmuş olduğu anlaşılmaktadır. (tint-ev > tintev > tintöv, tintöv+çi > tintövçi)

Özetleyecek olursak, "**tint-**" fiilinin nasıl türetildiği ile alakalı dört farklı yorum kendisini göstermektedir:

1. Yukarıda ayrıntılı olarak değindiğimiz "sına-" ve "izde-" fiillerindeki duruma benzer biçimde, "tint-" fiili de bir isim kökünden (tın > tin) ve isimden fiil türeten bir ekten (+da-/ +de-, +ta-/ +te-) ibaret olacak biçimde türetilmiş olabilir. Tıpkı "sın" gibi "vücut" manasına gelen Farsça "ten" sözü Kıpçakça'da ilk hecedeki ünlü daralması sonucu "tin" haline gelmiş, ardından "+DA-" eki ile "**tinte-**" telaffuzlu bir fiile dönüşmüş olmalıdır. Ya da "nefes, ruh, can" gibi anlamlara geldiğini bildiğimiz Eski Türkçe "tın" sözcüğü ince sıraya geçip "tin" olmuş, ardından isimden fiil yapma ekini alarak aynı yolu takip etmiş olabilir. Zira daha önce de sözünü ettiğimiz Kazan Tatar Türkçesindeki "**ténté-**" ile Yeni Uygur Türkçesindeki "**tinti-**" söyleyişleri, ilaveten Saadet Çağatay'ın "**tinte-**" okuyuşu bu tahminimizi güçlendirmektedir. Bu şekilde düşünmemizi destekleyen bir başka sebep de, Türkçenin hiçbir döneminde isimden fiil türeten bir "+t-" ekinin mevcut olmadığı gerçeğidir. Dolayısıyla, başlangıçta "**tinte-**" olarak türetilmiş fiil, ilkin ünlü daraması ile "**tinti-**" ve onun akabinde "i" ünlüsünün düşmesi neticesinde, yerini bugün daha sık gördüğümüz "**tint-**" söyleyişine bırakmıştır demek bizce mantıklıdır. Fiil kök ve gövdelerinin sonundaki "i" sesinin düşmesi hadisesi şaşırtıcı bir vaziyet değildir. Örnek

vermek gerekirse, Çağatay Türkçesinde "yazmak" anlamındaki "biti-" fiili, "bit-" (Ünlü, 2013: 155) söyleyişi ile de kullanılmıştır. Meseleye semantik açıdan baktığımızda ise "tinte-" (>tinti->tint-) fiilinin, tıpkı "sına-"da olduğu gibi, "vücudun her hangi bir uzvuyla dokunarak bir şeyi test etmek, denemek, ölçmek" kabilinden bir manayı içermek üzere türetildiğini düşünebiliriz. Bu durumda fiilin izlemiş olduğu tarihî seyir şu şekilde olabilmektedir: (**tinte-** > **tinti-** > **tint-**).

2. Eski Türkçedeki "tın-" ince sıraya geçerek "tin-" olup ardından fiilden fiil yapma faktitif ekini almış ve oldurgan çatılı "tint-" fiili meydana gelmiş olabilir: (**tint-** < **tin-t-**). "tın-" fiilinin günümüzde aynı zamanda "ilgilenmek, umursamak" olduğunu hatırlamaya getirdiğimiz takdirde "**tint-**" fiilinin de ilgilendirmek, ilgi uyandırmak" anlamlarını kazanmış ve akabinde anlam değişmesi ile "araştırmak, incelemek" kavramlarını karşılamaya başlamış olabileceğini düşünebiliriz.

3. Türkiye Türkçesinde günümüzde hâlen kullanılan "titez", "didik didik etmek", "didiklemek" ve "didinmek" deyimlerinin kökeninde yer alan Eski Uygur Türkçesindeki "**tit-**", "**tit-**" ve "**titin-**" fiillerinin anlam bakımından "tint-" fiilini karşılaması ve aralarında yalnızca iç seste bir "n" sesi farkının mevcudiyeti nedeniyle kanaatimizce olasılıkların en güçlüsü "**tit-**" > "**tint-**" değişimi olarak gözükmektedir. Yukarıdaki diğer etimolojik ihtimaller daha düşüktür.

4. Bir Moğol-Türk İmparatorluğu bakiyesi olan Altın Orda Devleti bünyesinde Moğol kökenli idarecilerle birlikte yaşayan Kıpçakların dilinde Moğolca alıntı kelimelerin olması son derece doğal bir durumdur. Bilhassa Codex Cumanicus'ta geçen Moğolca çok sayıda sözcük, muhtelif bilim insanları tarafından gündeme getirilmiştir. Her ne kadar bu çalışmalarda "tint-" fiilinin Moğolca bir alıntı olduğuna dair görüş beyan edilmemiş olsa da, fiilin tarihî Türk lehçelerindeki çok sınırlı kullanımı (Codex Cumanicus'ta bir kez) Moğolca ödünçleme tezine bizi yaklaştırmaktadır. İlâveten Moğolca "**temtü-**" fiili, içerdiği anlam itibarıyla de (kazmak, oymak, eşelemek, deşip çıkarmak) "tint-" kelimesine oldukça yakın bir konumda durmaktadır. Buna göre Moğolca "temtü-" fiili Kıpçak Türkçesine geçerken şu seyri takip etmiş olabilir: **temtü-** > ***tentü-** > ***tintü-** > ***tinti-** > **tint-**.

Sonuç

Codex Cumanicus'ta yalnızca bir defa yer alan, "araştırmak, incelemek" manasındaki "**tint-**" fiili ile yine aynı eserde bir kez geçen "araştırmacı, inceleyici" anlamına gelen "**tintövcü**" ismi, gerek tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde gerekse de diğer tarihî lehçelerimizde varlığını tespit edemediğimiz gayet ilgi çekici kelimelerdir. Daha enteresan olan husus ise Türk dili tarihi boyunca sadece bu yazmada yer alan kelimelerimizin bugünkü Kıpçak ve Karluk grubu Türk yazı dillerinin tamamında var olmasıdır. Bahis konusu sözcüklerin, muhtemelen tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde ve Kıpçak coğrafyasında meydana getirilmiş olduğunu düşünmekteyiz. Bütün bu zorluklarla bağlantılı olarak, özellikle "**tint-**" fiili hakkında etimolojik sözlüklerde herhangi bir yorumun hattâ maddenin dahi olmaması, araştırmacıların işini biraz daha güç kılmaktadır. Bu nedenle, fiilin türetiliş serüveni ile ilgili paylaşılacak bilgiler; fonetik, morfoloji ve semantik açısından bazı tahmin ve yorumlardan ibaret olmaktadır. Buna göre fiilin oluşumunda özetle dört farklı yolun takip edildiğini düşünebiliriz. Birincisi, Tarihî Kıpçak Türkçesinde "tin" olarak da kaydedilen Farsça "ten" adı veya Eski Türkçe "tın > tin" in "+da-/de-, +ta-/te-" isimden fiil yapma ekini alarak önce "tinte-" fiilini meydana getirdiği ve ardından fiilin tinte- > tinti- > tint- yolunu takip ettiği düşüncesidir. İkincisi, Eski Türkçe "tın-" fiilinin ince sıraya geçip "tin-" olması ve ardından "-t-" faktitif ekiyle oldurgan çatılı bir fiil haline geldiği görüşüdür. Üçüncüsü, Eski Uygur Türkçesi döneminde geçen "tit-", "tit-" ve "titin-" eylemlerinin hem fonetik yakınlığı hem de semantik açıdan aynılığı nedeniyle bir "n" türemesi sonucu "**tint-**" biçimine kavuşmasıdır ki, bu bizce en yüksek

etimolojik ihtimaldir. Dördüncüsü ise, Kıpçakça fiilimizin Moğolca "temtü-" fiilinden gelen bir ödünçleme olduğu faraziyesidir. **"tintövcü"** isminin ise **tint-** fiiline eklenen Kıpçakça "-av/-ev" (< Eski Türkçe -agu/-egü) fiilden isim türeten ekin ardından, "v"nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle yaşanan e > ö değişmesi sonucu **tintöv** haline gelen isim gövdesine, genellikle meslek adı yaptığını bildiğimiz "+cı/+çı"nin ilave edilmesiyle türetildiği açıktır. Bütün bu analiz, tahmin ve yorumlar haricinde, yaptığımız bu çalışma ışığında bilhassa **"tint-** fiili üzerine farklı bakış açılarının da gündeme gelebilmesi, varsa eksik ve yanlışların düzeltilmesi de şüphesiz Türkoloji bilimine büyük katkı sunacaktır.

Kaynakça

- Akalın, M. (1988). *Tarihi Türk Şiveleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 73, Seri: IV-Sayı: A. 21, Ankara.
- Altınkaynak, E. (2006). Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Arat, R. R. (2006). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Ankara: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugat-it-Türkiyye*. İstanbul: T.D.K. C. II. 21.
- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it Türk*. (4. Baskı). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ayverdi, İ. (2006). *Kubbealtı Lugatı-Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-II-III*. Redaksiyon-Etimoloji: Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı,
- Baskakov, N. A. (1958). *Qarakalpaqşa-Ruşsa Sözlük*. Moskva: Şet Til Häm Milliy Sözlükler Mämleket Baspası.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Baskakov, N. A., Zajaczkowski, A., Szapszal, S. M., (1974). *Slownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski*. Moskva: Wydawnictwo "Russkij Jazyk".
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 260.
- Chirli, N. (2005). *Algış Bitigi-Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı*. Haarlem, Netherlands: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 752.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University. XLVIII.
- Csáki, E. (2006). Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages. Wiesbaden: Harrowitz Verlag.
- Çağatay, S. (1950). *Türk Lehçeleri Örnekleri-VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 62, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çağatay, S. (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri II*. Ankara: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 214, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Dilçin, C. (2013). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 503.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. von (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. von (1988). Codex Cumanicus'un Dili. *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 73, Seri: IV-Sayı: A. 21, s. 67-109.
- Ganiyev, F., Ahmet'hanov, R., Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca Türkçe Sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Neşriyatı.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)* (Çeviren: Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911.
- Gündüz, T. (2001). Kars. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 515-518.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yayınları.
- Güner, G. (2017). "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım". *Gazi Türkiyat*, Bahar, 2017/20: 9-24.
- Husamitdinova, F. G., Muhtarova, A. M. (2017). *Başkirsko-Russkiy Russko-Başkirskiy Slovar'*. Ufa: Rossiyskaya Akademiya Nauk Ufimskiy Nauçnyy Tsentr İnstitut İstorii, Yazıkı i Literaturı.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, İnceleyen: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz.
- Kâşgarlı Mahmûd Divânu Lûgati't-Türk*. (2005). İstanbul: Kocabalı Yayınevi.
- Kazak Tilining Sözdigi*. (1999). Almatı: Dayk Press Baspası, Körkemdew.
- Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü*. (1969). Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til Jana Adabiyat İnstitutu. Frunze: Mektep Basması.
- Kızıoğlu, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sayı: 121.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çeviren: Günay Karaağaç. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 829/2.
- Muzafarov, R., Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1256.
- Nadelyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- Nadjip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*. Pod redaktsiey T. R. Rahimova. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Oraltay, H., Yüce, N., Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Özyetgin, M. (2001). *Ebu Hayyan-Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak-Fül: Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç., Türk, A. T., Yıldızlı, M. E. (2014). Codex Cumanicus ve Kumuk Türkçesinin Söz Varlığı: Fiiller, VIII. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı II*, Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Özkan, Doç. Dr. Enfel Doğan, s. 293-307.

- Poppe, N. (1962). "Die Mongolische Lehnwörter im Komanischen". *Németh Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 331-340.
- Subaşı, Ö. (2012). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*. Tez danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Akartürk Karahan. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.
- Şerbak, A. (1986). "Tyurkso-Mongolskiye Yazıkovye Svyazi". *Voprosı Yazıkoznaniya*, S. 4, s. 47-60. [Türkçe eviri: Leyla BABATÜRK (2011). "Türk-Moğol Dil İlişkileri". *Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, s. 9-32].
- Taşaoğlı, A. (2004). *in Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, Ankara: Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sayı 206, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 770.
- Tavkul, U. (2003). *Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi*. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (15), Bahar 2003, ss. 45-81, İstanbul.
- Tekin, T., Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Simurg.
- Toparlı, R. Vural, H. ve Karaath, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü*. (1993). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/10.
- Uygur, C. V. (1996). "Türkçede Fiilden İsim Yapan -Iv, -Av Eki". *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 12-13.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yudahin, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. (eviren: Abdullah Taymas). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 121.
- Yusuf, B., Tulum, M. M. (1994). *Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.